



UDK:930

Muhayyo ISAKOVA,

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi, tarix fanlari doktori, professor

E-mail: muhayyo.isakova@gmail.com

Tarix fanlari doktori, professor Y.Ergasheva taqrizi asosida

FROM THE HISTORY OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL RULLING OF JIZZAKH UEZD

Annotation

In the article based on archival documents, statistical collections and published studies analyzes the legal foundations of administrative-territorial rulling and the practice of delimitation into volosts, villages and auls, distribution of population and tax collection, introduced by the Russian Empire after the conquest of the territory of Jizzakh. During the research revealed that that system, introduced by force, was aimed at eradicating the historical traditions of governance that were centuries old in colonial interests, the main goal being to get as much profit as possible from the conquered territories.

Keywords: Turkestan region, colony, Jizzakh uezd, administrative system, uezd, volost, village, aul, military governor, oqsoqol.

ИЗ ИСТОРИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ДЖИЗАКСКИМ УЕЗДОМ

Аннотация

В статье на основе архивных документов, статистических сборников и опубликованных исследований анализируются правовые основы административно-территориального управления и практика разграничения на волости, село и аулы, распределения населения и сбора налогов, введенные Российской империей после завоевания территории Джизака. В ходе исследования выявлено, что введенная насильственным путем данная система, была направлена на искоренение исторических традиций управления, имевшие многовековую давность в колониальных интересах, главная цель – получить как можно больше прибыли с завоеванных территорий.

Ключевые слова: Туркестанский край, колония, Джизакский уезд, административная система, уезд, волость, село, аул, военный губернатор, староста.

JIZZAX UYEZDI MA‘MURIY-HUDUDIY BOSHQARUVI TARIXIDAN

Annotasiya

Maqolada arxiv hujjatlari, statistik to‘plamlar va e‘lon qilingan tadqiqotlar asosida Rossiya imperiyasi Jizzaxni bosib olganidan so‘ng amalga oshirgan ma‘muriy-hududiy boshqarish siyosatining huquqiy asoslari, volost, qishloq, ovular chegaralarini belgilash, aholini taqsimlash va soliq undirish borasidagi tadbirlari tahlil etilgan. Zo‘rluk yo‘li bilan joriy qilingan mazkur tizim asrlar davomida rivojlanib kelgan boshqaruv ildizlarini qo‘porib tashlab, uni o‘rniga mustamlaka manfaatlarga javob beruvchi, eng muhimi, bosib olingan hududlardan imkon qadar katta daromad olishga yo‘naltirilgani ochib berildi.

Kalit so‘zlar: Turkiston o‘lkasi, mustamlaka, Jizzax uyezdi, boshqaruv tizimi, uyezd, volost, qishloq, ovul, harbiy gubernator, oqsoqol.

Kirish. 1865-yilda Rossiya imperiyasi Toshkentni bosib olganidan so‘ng amalga oshirgan harbiy yurishlari natijasida egallagan hududlarni boshqarish uchun ham huquqiy, ham siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning yangi tizimini shakllantirgani kirishdi. Zo‘rluk yo‘li bilan joriy qilingan bu tizim asrlar davomida rivojlanib kelgan boshqaruv ildizlarini qo‘porib tashlab, uni o‘rniga mustamlaka manfaatlarga javob beruvchi, eng muhimi, bosib olingan hududlardan imkon qadar katta daromad olishga yo‘naltirildi.

Toshkent shahri bosib olingandan keyin 1865-yil 2-martda Rossiya imperiyasi Senatining «Turkiston viloyatini tashkil qilish to‘g‘risida»gi farmoni e‘lon qilindi. 1866-yili oxirlariga kelib, bosqin oqibatida Turkiston viloyati tarkibida Yerjar (Oq Jar), Xo‘jand, O‘ratepa, Zomin va Jizzax hududlari kiritildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Jizzax uyezdining ijtimoiy, iqtisodiy ahvoli va tarixiga oid bir qancha ma‘lumotlar to‘plangan. Jumladan, Rossiya imperiyasi ma‘muriyati vakillari bo‘lgan A.I.Maksheyev, A.A.Kushakevich va L.Kostenkolar 1865 – 1880-yillarida Mirzacho‘l hududidagi aholining joylashuvi, etnik tarkibi va xo‘jalik tarzi, sug‘orish tarmoqlari haqida raqamlar tahlil etilgan [1]. Mualliflar imperiyaning Mirzacho‘lni o‘zlashtirish, rus aholisini vohaga ko‘chirish

siyosati doirasida asarlarida Jizzaxga oid ayrim ma‘lumotlar ham keltirilgan. N. Gavrilov esa Turkistonning Sirdaryo, Samarqand va Farg‘ona viloyatlarining ijtimoiy ahvoriga baho berib o‘tgan[2].

Sovet davrida ham bir qator tadqiqotlar chop etilgan [3]. Mualliflar belgilangan mafkuraviy cheklovlar doirasida vohaning iqtisodiy ahvoli, ko‘rik yerlarni o‘zlashtirish ishlarini yoritib berganlar.

Mustaqillik davrida N. Abduraximova va F. Ergashev hammuallifligida Turkistonda chor mustamlaka boshqaruv tizimi va ma‘muriy-hududiy bo‘linish amaliyoti yoritib berilganlar[4].

3.K. Ashurboyeva XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Mirzacho‘l yerlarini o‘zlashtirilishini tahlil etgan bo‘lsa, N.D. Mirzayeva [5] mazkur davrda ushbu o‘zlashtirish natijasida hududda vujudga kelgan rus qishloqlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy holatini o‘rgangan[6], U. Alibekov esa o‘rganilayotgan davrda hududdagi demografik jarayonlarni tahlil qilgan [7].

Tadqiqotchi A. Bozorboyev mustamlaka Turkistonda agar munosabatlardagi o‘zgarishlarni Mirzacho‘l geografik hududi misolida tadqiq etadi [8].

O. Ata-Mirzayev, V. Genshtke, R. Murtazayeva [9] va U.Alibekovlar [10] Rossiya imperiyasining ko‘chirish

siyosatini Jizzax vohasidagi demografik jarayonlarga ko'rsatgan ta'siriga ham qisman to'xtalib o'tganlar.

Britaniyalik olim Aleksandr Morrison Rossiya imperiyasining Samarqand viloyatida amalga oshirgan boshqaruv siyosatini qiyosiy tahlil etib, Jizzax uyezdi hududidagi o'zgarishlarni ham ko'rsatib o'tadi [11].

Tadqiqotchi Paolo Sartori Turkiston o'lkasiga doir huquqiy hujjatlarning tahlili asosida boshqaruv tizimiga baho bergan bo'lsa [12] va Biatrice Penatti o'lkadagi agrar munosabatlar va iqtisodiy masalalarni o'rganib [13], mualliflar o'z izlanishlari davomida Jizzax uyezdiga oid misollar ham keltirganlar. Umuman olganda, Jizzax uyezdi mustamlaka Turkiston tarixi doirasida o'rganilgan bo'lib, hududiy jihatdan alohida tadqiqot obyekti sifatida kam o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tarixiylik tamoyili, tizimlashtirish, tasniflash, muammoviy-xronologik, mikrotarix (microhistory) kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1867-yilda Sirdaryo viloyatini rus harbiy gubernatori, uni qoshida xo'jalik, moliya, qurilish va sud ishlari bo'yicha ijro organi sanalgan viloyat bo'linmalari boshqargan. Viloyat harbiy gubernatori uyezd va volost qurultoylarini o'tkazish joylarini belgilash, uyezd va volost boshqaruvchilari saylovlarini nazorat qilish, tanlangan nomzodlarni lavozimda tasdiqlash yoki saylov natijasi bekor qilingan taqdirda, nomzodlarni o'z ixtiyoriga ko'ra tayinlash; ariq oqsoqollarini tayinlash va jamoat pulidan ularga beriluvchi maosh miqdorini belgilash; xalq sudyalarini va sudyalikka nomzodlarni tasdiqlash hamda ular tasdiqlanmaganda, yangi saylovlarni tayinlash; o'z ixtiyoriga ko'ra uyezd ma'muriyati a'zolarini tayinlash va ishdan olish (uyezd boshligi bundan mustasno bo'lib, ular to'g'risida faqat general-gubernator nomiga taqdimnoma yozilardi) hamda uyezd boshliqlari tub aholi vakillariga belgilagan jarima to'lash jazosi yuzasidan kelgan shikoyatlarni ko'rib chiqish kabi vakolatlarga ega bo'lgan [14].

1872-yilda aholi soni va maydoni jihatidan kichik bo'lgan Jizzax va O'ratepa hududi Xo'jand uyezdi tarkibiga kiritilib, rayonga (tuman) aylantiriladi. Bu hududlarni markazlashgan holda boshqarishning o'ziga xos siyosiy ma'nosi bo'lgan. K. Kaufmanni Jizzax uyezdini tumanga aylantirish va Xo'jand tarkibida ushbu 3 ta hududni markazlashgan holda boshqarish borasidagi yondashuvi Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi aloqalarni to'liq nazorat qilish imkonini bergan.

Ushbu maqsadda Xo'jand uyezdi boshlig'iga 3 ta yordamchilar tayinlanib, ulardan ikkitasi mudir mansabida Jizzax va O'ratepa tumanlarini boshqargan. Shuningdek, yordamchilar asosan tegishli tuman ish yuritish hujjatlariga javob bergan va uyezd boshliqlari bilan yozishmalar olib borgan. Ulardan tashqari, uyezd boshlig'ining tub aholi vakilidan tanlab olingan kichik yordamchisi ham bo'lgan. Kichik yordamchi qirg'izlardan tanlab olinib, ovullarga turli farmoyishlarni e'lon qilish va topshiriqlarni bajarish uchun yuborilgan [16]. Aksariyat hollarda kichik yordamchi lavozimi bo'sh qolib ketgan.

Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N. Golovachev Xo'jand uyezdi boshlig'i I. Guyusga yuborgan maxfiy xatida: «...tashkiliy ishlarda faol ishtirok etayotgan shaxslarga, shuningdek bir vaqtini o'zida hukumat maqsadlariga to'g'ridan-to'g'ri qarshilik ko'rsatgan yoki fikri va befarqligi bilan shubha tug'dirgan kishilarga alohida e'tibor qaratishingiz, sadoqatli bo'lgan va hukumatga nomaqbul bo'lganlar haqida maxsus «yopiq» kitob yuritib, ularni har biri to'g'risida alohida varaqda ma'lumotlar kiritib borishi kerakligi» to'g'risida ko'rsatma beradi. Shu tarzda, mustamlaka hukumat o'z tarafdorlari safini kengaytirish bo'yicha tadbirlar olib borgan. Birgina 1871-yilda jinoiy javobgarlikka tortilgan va Xo'jand hibsxonasiga tashlangan

753 ta kishilarning 745 tasi yerli aholi vakillari bo'lgan [17]. Mustamlaka hukumat mulozimlari tomonidan taklif etilgan imtiyozlarga qaramasdan, aholi ularga xizmat qilishdan bosh tortgan. Shu sababli, 1881-yilda Yettisuv harbiy gubernatori G. Kolpakovskiy uyezd boshlig'ining kichik yordamchisi lavozimiga nomzodlar 10-yil davomida bo'lmaganligi hisobga olib, uni qisqartirish bo'yicha Turkiston general-gubernatoriga taklif kiritadi.

1882-yilda Senator Girs boshchiligidagi taftish a'zolari Jizzaxni alohida uyezdga aylantirish hamda Xo'jand, O'ratepa va Jizzaxni chegara hudud va etnik jihatdan yaqin bo'lgan Farg'ona viloyati tarkibiga kiritish bo'yicha xulosa tayyorlaydi. Biroq, Turkiston general-gubernatori M. Chernyayev 1886-yili «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom» qabul qilingunga qadar ushbu masalani ochiq qoldiradi. Sababi 1876-yilda tashkil etilgan Farg'ona viloyatida imperiya boshqaruviga qarshi Mingtepa qishlog'ida 1878 – 1882-yillar davomida “Yetim xonlar” nomi bilan qo'zg'olonlari tinimsiz davom etgan.

Taftish natijalaridan so'ng Turkistonga yetib kelgan M. Chernyayev zor berib 15-yildan ortiq muddat tasdiqlanishi pajsalga solinib kelgan “Turkistonni boshqarish to'g'risidagi Nizom”ni ishlab chiqish va tasdiqlatishga kirishadi. Bu jarayon, eng avvalo, ma'muriy-boshqaruv tizimini qayta qo'rib chiqish bilan yakun topdi. Jumladan, 1886-yil 12-iyunda tasdiqlangan “Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom”ga asosan Turkiston general-gubernatorligi tarkibida: Sirdaryo, Yettisuv, Samarqand, Farg'ona Kaspiyorti kabi 5 ta viloyat tashkil etiladi.

1887-yilda Zarafshon muzofoti Samarqand viloyatiga aylantirildi va muzofot boshlig'i mahkamasi asosida viloyat harbiy gubernatori boshqaruvi ta'sis etildi. Samarqand viloyatining hududi 64645.5 km² bo'lib, ma'muriy jihatdan: Samarqand uyezdi – 8269 km², Katta Qo'rg'on uyezdi – 7465 km², Xo'jand uyezdi – 21374.4 km² va maydoni eng katta ya'ni 27541.5 km² bo'lgan Jizzax uyezdini o'z ichiga olgan. Viloyatda 6 ta shahar: ular Samarqand, Kattaqo'rg'on, Xo'jand, Jizzax uyezd boshqaruvdagi shaharlar bo'lsa, Panjkent va O'ratepa esa viloyat boshqaruviga kiritilgan.

Ma'muriy tuzilish jihatidan Jizzax uyezdi Jizzax shahri, Yangiqo'rg'on, Zomin va Bogdon uchastkalariga bo'lingan edi. Har bir uchastka volostlarga ajratilib, har biridan 1000 tadan 2000 tagacha xonadonlar bo'lishi, ular hududiy jihatdan alohida qishloq jamoalariga ajratilgan edi. Volost boshligi va qishloq jamoasi oqsoqollari 3-yil muddatga saylangan. Biroq aksariyat hollarda volost boshqaruvchisi Turkiston general-gubernatori bilan kelishgan holda viloyat harbiy gubernatori tomonidan tayinlangan. Aholidan undirilgan soliq va boshqa majburiyatlarni yig'ish oqsoqollar zimmasiga yuklatilgan bo'lib, ular volost boshqaruvi nazorati ostida tushumlarni imperiya g'aznasiga topshirgan.

O'z navbatida Jizzaxdagi har bir volost bir necha qishloq va ovul jamoalariga bo'lingan. O'troq aholi yashovchi qishloq jamoalari bitta yoki bir necha mayda, bir-biriga yaqin, yer va ariqdan foydalanish bo'yicha umumiy xo'jalikka bo'lgan. Ovul jamoalari esa o'tovlar soniga qarab, har bir ovul jamoasining soni 200 ta o'tovdan oshmasligi belgilab qo'yilgan edi.

XX asr boshlarida Jizzax uyezdi 77 ta qishloq va 35 ta ovul jamoasiga bo'lingan bo'lib, ular 896 ta aholi yashash punktlaridan (shahar, qishloq va ovul) tashkil topgan. Odatda qishloq jamoalari uning tarkibiga kirgan eng katta qishloq nomi bilan atalib, qishloqlarning qadimgi nomlari qolgan. Biroq ovul jamoasida chorvadorlar o'z qishlov yoki yozgi yaylov joylarini hech qanday nom bilan atamagani bois imperiya hukumati ularni tartib raqamlari bilan belgilashga qaror qilgan. Har bir ovul jamoasi bir necha aholi punktlariga bo'lingan bo'lib, o'sha joydagi quduq nomi bilan atalgan.

1898-yil sentyabrda Samarqand viloyat harbiy gubernatori Jizzax uyezd boshlig'i V.N. Ribushkinga ma'muriy-hududiy tuzilish masalasini qayta ko'rib chiqish, volostlarning ro'yxati va to'liqroq ma'lumot yuborishni so'raydi. Xatga javoban Jizzax uyezd hokimi volostlar taqsimoti bo'yicha o'z takliflarini yuboradi. Ma'lumotnomaga ko'ra Qizilqum volosti 2647 ta chorvadorlar o'tovi, Rabot volostida 2732 ta xo'jalik hamda Zomin volostida 2188 ta xo'jalik yashashi, o'tgan yillar davomida aholini sonini oshib borishi natijasida, mazkur volostlarni qayta taqsimlash zaruriyati paydo bo'lganini bayon etadi. Chunki bu holat soliqlar va yig'implarni undirishda va aholi harakatini nazorat qilishda qiyinchilik tug'dirgan edi. Tadqiqotchi A. Bozorboyevning fikriga ko'ra, imperiya ma'muriyati bu masalani hal etishda ortiqcha xarajatlar talab qiluvchi Zomin uchastkasida yangi ovul yoki qishloq tashkil etishdan ko'ra, aholisi ko'p bo'lgan qishloq jamoalaridagi kishilarni boshqa kamroq ovul yoki qishloqlarga ko'chirishni afzal ko'rди. Qayta taqsimlash jarayonida qishloq jamoalarining topografik joylashgan o'rni va ariq suvidan foydalanish xo'jaligi inobatga olinib, bir necha xonadonlar boshqa volostlarning qishloq jamoalariga o'tkazib berilgan. Jumladan, Zomin qishloq jamoasidan Pshag'or volostining Archa qishlog'iga 43 ta, Sho'rcha qishlog'iga 17 ta, Taylon qishlog'iga 26 ta hamda Yom volostiga 25 ta hovli ko'chirilgan. Shu yo'l orqali Zomin qishloq jamoasidagi xonadonlar soni 705 tadan 594 taga kamaytiriladi.

1914-yili Toshkeskan qishloq jamoasini ikkiga bo'lish tashabbusli taklifiga ko'ra Zomin, Qayirma va Qorasirkali Zomin qishloq jamoasi tarkibida, qolgan Chunqayma qishloq, Quruq qishloq, Qizilsoy qishloq, Bog'ishamol qishloq, Jumagul qishloq hamda Bo'yinturuq qishloqlari Jumagul nomli yangi qishloq jamoasi tarkibiga kiritish masalasi ko'tariladi. Murojaatnomada qishloq jamoasini qayta taqsimlash jarayonida talab etilgan xarajatlar fuqarolar tomonidan qoplanishi qayd etiladi. Bunga sabab qilib, soliq yig'ish jarayonidagi nohaqliklar ko'rsatib o'tiladi.

Jizzax uyezd hokimi Zomin qishloq jamoasining ikkiga bo'lish yoki bo'lmaslik to'g'risidagi hal qiluvchi qaror chiqarib, bu tortishuvga chek qo'yadi. Uyezd boshlig'i mazkur qishloq jamoasini ikkiga ajratmaslikni Zomin uchastka pristaviga buyuradi. Chunki bu vaqtda Zomin qishloq jamoasida jami 393 ta hovli mavjud bo'lib, bu ko'rsatkich

ikkita qishloq jamoasi tashkil qilish uchun kamlik qilardi. Bundan tashqari, Zomin qishloq jamoasining 9 nafar ellik boshisidan faqat Yo'ldosh Ashurmatov rozi bo'lib, qolgan 8 ta ellikboshi uni nomzodiga qarshi chiqadi.

Bu turdagi taqsimlanishlar faqatgina o'troq aholi yashovchi volostlarda emas, chorvadorlar yashovchi ovullarda ham bo'lib turgan. 1903-yil noyabrda Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasi boshlig'i Jizzax uyezd hokimiga 1903-yilga doir soliqlarni yig'ib bo'lgandan so'ng Qizilqum volostini ma'muriy-hududiy jihatdan qayta taqsimlashni buyuradi. Buyruqda Qizilqum volostining bo'linishi aholini ma'muriy jihatdan boshqarishda, jamoalar o'rtasidagi aloqalarda, urug'larning alohida xo'jalik turmush tarzida, qishlov makonlari hamda chorva mollari uchun yaylovlarning taqsimlanish tartiblarini kuchaytirish xam ta'kidlangan edi.

Chorvador volostlardagi ovullarga tartib raqami berilishi ovul jamoalarining farqlashda bir qator chalkashliklarni keltirib chiqargan. Shu sababli, Samarqand viloyat harbiy gubernatori ovul jamoalarining aksariyatini tartib raqamlarini o'zgartirish va boshqaruvga aholi vakillarini tayinlashga qaror qiladi. Masalan, Qizilqum volostining 8-ovul jamoasini 3-tartib raqamiga, 9-ovul jamoasini 4-tartib raqamiga o'zgartirish hamda qolgan 1, 2 va 5-ovul jamoalari o'z tartib raqamida qoldirish, Qo'rg'ontepa volostining barcha ovul jamoasining tartib raqamini o'zgartirilgan [18]. Ovul jamoalarining tartib raqamlarini o'zgartirishi ulardagi qozilarni ham qayta saylanishiga sabab bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi bilan olib borilgan janglaridan so'ng Jizzax hududi imperiya tarkibiga kiritiladi. Jizzaxda mustamlaka boshqaruv tartibini o'rnatish, eng avvalo, uni oldingi ma'muriy birliklardan uzoqroqda ushlab turish, ya'ni Zarafshon muzofotiga emas, balki Sirdaryo viloyati Xo'jand uyezd tarkibiga kirish orqali amalga oshiriladi. Bunday ko'zlangan maqsad, 1876-yilga qadar Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi qo'shinlarini birlashib, imperiyaga qarshi qurash olib borish xavfiga chek qo'yish uchun chegara o'rnatish edi. Shu nuqtayi nazaridan puxta o'ylangan imperiya siyosati natijasida Jizzax 1887-yilda Samarqand viloyati tarkibiga alohida uyezd maqomida kiritiladi. Bu esa, o'z navbatida, hududdagi harbiy boshqaruvni yanada kuchaytirish va imperiya g'aznasi foydasiga aholidan imkon qadar ko'proq soliq undirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. // Записки Императорского Русского географического общества по отделению статистики. – СПб., 1871. – 60 с.
2. Кушакевич А. Сведения о Ходжентском уезде. – СПб., 1875. – 20 с.
3. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сырдарьинская, Самаркандская и Ферганская). – СПб., 1911. – 262 с.
4. Касимов Н. Прогрессивное значение образования русских поселков в Ходжентском уезде. – Душанбе: Дониш, 1968. – 152 с.
5. Аминов Б. Формирование населения Голодной степи (конец XIX - 60 - е годы XX в.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1970. – 280 с.
6. Ходжиев Э.Х. История орошения и освоения Голодной степи (1917-1970 гг). – Ташкент: Фан, 1975. – 188 с.
7. Abduraximova N., Ergashev F. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. Toshkent: Akademiya, 2003. – B. 30-35.
8. Mirzayeva N.D. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Mirzacho'l vohasidagi rus qishloqlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.: Tarix fan. nomzod. diss. - Guliston, 2011. – 160 b.
9. Ashurboyeva Z.K. X asr oxiri – XX asr o'rtalarida Mirzacho'lining o'zlashtirilishi.: Tarix fan. nomzod. diss. ... avtoref. Toshkent: 2008. - 26 b.
10. Alibekov U. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Sirdaryo viloyati demografiyasi // O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlari: Tarix va hozirgi zamon. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent, 2007. – B. 17-20.
11. Morrison A.S. Russian Rule in Samarkand 1868-1910: A Comparison with British India. - Oxford, 2008. – 364 p.
12. Paolo Sartori. Colonial Legislation Meets Sharia: Muslims' Land Rights In Russian Turkestan // Central Asian Survey. - 2010. -1 (29). – P.43-60.
13. Beatrice Penati. Swamps, Sorghum and Saxauls: marginal lands and the fate of Russian Turkestan (1880-1915) // Central Asian Survey, 2010. – 1 (29). – P.61-78.
14. O'zbekiston Milliy arxivi, I-1 jamg'arma, 27-ro'yxat, 659-ish, 18-varaq.
15. Sh. G'offorov. Tarix va taqdir: Rossiya imperiyasidan Turkistonga ko'chirilganlar. – Toshkent: Fan, 2006. 36 – 37- betlar.

16. Otchyot revizuyushogo, po Visochayshemu povelenu, Turkestanskiy kray taynogo sovetnika F. Girs. SPb. 1884. S. 41.
17. Tojikiston markaziy davlat arxivi, 1348 jamg'arma, 1 - ro'yhat, 1- yig'majild, 1-2-varaqlar.
18. A. Bozorboyev. X asr oxiri – XX asr boshlarida Mirzacho'lda agrar munosabatlardagi o'zgarishlar. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2018. 49-64 -betlar.